



# પરમાગમ શ્રી પંચાસ્તિકાચંગ્રહ

(મૂળ ગાથાઓના મથાળા અને ગુજરાતી પદાનુવાદ અર્થ સાથે)

- ૧ -

## ષડ્દ્રવ્ય-પંચાસ્તિકાચવર્ણન

હવે (શ્રીમદ્ભગવત્કુંડકુંદાચાર્યદેવવિરચિત) ગાથાસૂત્રનું અવતરણ કરવામાં આવે છે :

શત-ઈન્દ્રવંદિત, ત્રિજગહિત-નિર્મળ-મધુર વદનારને,  
નિ:સીમ ગુણ ધરનારને, જિતભવ નમું જિનરાજને. ૧.

**અન્વયાર્થ :**—સો ઈન્દ્રોથી જે વંદિત છે, ત્રણ લોકને હિતકર, મધુર અને વિશદ (નિર્મળ, સ્પષ્ટ) જેમની વાણી છે, (ચૈતન્યના અનંત વિલાસસ્વરૂપ) અનંત ગુણ જેમને વર્તે છે અને ભવ ઉપર જેમણે જય મેળવ્યો છે, તે જિનોને નમસ્કાર હો. ॥૧॥

સમયને અર્થાત્ આગમને પ્રણામ કરીને તેનું કથન કરવા વિષે શ્રીમત્કુંડકુંદાચાર્યદેવ પ્રતિજ્ઞા કરે છે.

આ સમયને શિરનમનપૂર્વક ભ્રાખું છું, સુણજો તમે;  
જિનવદનનિર્ગત-અર્થમય, ચઉગતિહરણ, શિવહેતુ છે. ૨.

**અન્વયાર્થ :**—શ્રમણના મુખમાંથી નીકળેલ અર્થમય (—સર્વજ્ઞ મહામુનિના મુખથી કહેવાયેલા પદાર્થોને કહેનાર), ચાર ગતિનું નિવારણ

કરનાર અને નિર્વાણ સહિત (-નિર્વાણના કારણભૂત)—એવા આ સમયને શિરસા પ્રણમીને હું તેનું કથન કરું છું; તે શ્રવણ કરો. ॥૨૧॥

અહીં (આ ગાથામાં) શબ્દરૂપે, જ્ઞાનરૂપે અને અર્થરૂપે (-શબ્દસમય, જ્ઞાનસમય અને અર્થસમય)—એમ ત્રણ પ્રકારનો ‘સમય’ શબ્દનો અર્થ કહ્યો છે તથા લોક-અલોકરૂપ વિભાગ કહ્યો છે.

સમવાદ વા સમવાય પાંચ તણો સમય—ભાખ્યું જિને;  
તે લોક છે, આગળ અમાપ અલોક આભસ્વરૂપ છે. ૩.

**અન્વયાર્થ :**—પાંચ અસ્તિકાયનું સમભાવપૂર્વક નિરૂપણ અથવા તેમનો સમવાય (-પંચાસ્તિકાયનો સમ્યક્ બોધ અથવા સમૂહ) તે સમય છે એમ જિનવરોએ કહ્યું છે. તે જ લોક છે (-પાંચ અસ્તિકાયના સમૂહ જેવડો જ લોક છે); તેનાથી આગળ અમાપ અલોક આકાશસ્વરૂપ છે. ॥૩॥

અહીં (આ ગાથામાં) પાંચ અસ્તિકાયોની વિશેષસંજ્ઞા, સામાન્યવિશેષ-અસ્તિત્વ તથા કાયત્વ કહેલ છે.

જીવદ્રવ્ય, પુદ્ગલકાય, ધર્મ, અધર્મ ને આકાશ એ  
અસ્તિત્વનિયત, અનન્યમય ને અણુમહાન પદાર્થ છે. ૪.

**અન્વયાર્થ :**—જીવો, પુદ્ગલકાયો, ધર્મ, અધર્મ તેમ જ આકાશ અસ્તિત્વમાં નિયત, (અસ્તિત્વથી) અનન્યમય અને અણુમહાન (પ્રદેશે મોટાં) છે. ॥૪॥

અહીં, પાંચ અસ્તિકાયોને અસ્તિત્વ કયા પ્રકારે છે અને કાયત્વ કયા પ્રકારે છે તે કહ્યું છે.

વિધવિધ ગુણો ને પર્યયો સહ જે અનન્યપણું ધરે  
તે અસ્તિકાયો જાણવા, ત્રૈલોક્યરચના જે વડે. ૫.

**અન્વયાર્થ :**—જેમને વિવિધ ગુણો અને પર્યાયો (-પ્રવાહકમના તેમ જ વિસ્તારકમના અંશો) સાથે પોતાપણું છે તે અસ્તિકાયો છે કે જેમનાથી ત્રણ લોક નિષ્પન્ન છે. ॥૫॥

અહીં પાંચ અસ્તિકાયોને તથા કાળને દ્રવ્યપણું કહ્યું છે.

તે અસ્તિકાય ત્રિકાળભાવે પરિણમે છે, નિત્ય છે;  
એ પાંચ તેમ જ કાળ વર્તનલિંગ સર્વે દ્રવ્ય છે. ૬.

**અન્વયાર્થ :**—જે ત્રણ કાળના ભાવરૂપે પરિણમે છે તેમ જ નિત્ય છે એવા તે જ અસ્તિકાયો, પરિવર્તનલિંગ (કાળ) સહિત, દ્રવ્યપણાને પામે છે (અર્થાત્ તે ઇયે દ્રવ્યો છે). ॥૬॥

અહીં છ દ્રવ્યોને પરસ્પર અત્યંત સંકર હોવા છતાં તેઓ પ્રતિનિયત (-પોતપોતાના નિશ્ચિત) સ્વરૂપથી ચ્યુત થતાં નથી એમ કહ્યું છે.

અન્યોન્ય થાય પ્રવેશ, એ અન્યોન્ય દે અવકાશને,  
અન્યોન્ય મિલન, છતાં કદી છોડે ન આપસ્વભાવને. ૭.

**અન્વયાર્થ :**—તેઓ એકબીજામાં પ્રવેશ કરે છે, અન્યોન્ય અવકાશ આપે છે, પરસ્પર (ક્ષીરનીરવત્) મળી જાય છે, તોપણ સદા પોતપોતાના સ્વભાવને છોડતાં નથી. ॥૭॥

અહીં અસ્તિત્વનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

સર્વાર્થપ્રાપ્ત, સવિશ્વરૂપ, અનંતપર્યાયવંત છે,  
સત્તા જનમ-લય-ધ્રોવ્યમય છે, એક છે, સવિપક્ષ છે. ૮.

**અન્વયાર્થ :**—સત્તા ઉત્પાદવ્યયધ્રોવ્યાત્મક, એક, સર્વપદાર્થસ્થિત, સવિશ્વરૂપ, અનંતપર્યાયમય અને સપ્રતિપક્ષ છે. ॥૮॥

અહીં સત્તાને અને દ્રવ્યને અર્થાતરપાણું (ભિન્નપદાર્થપાણું, અન્ય-પદાર્થપાણું) હોવાનું ખંડન કર્યું છે.

તે તે વિવિધ સદ્ભાવપર્યાયને દ્રવે—વ્યાપે—લહે  
તેને કહે છે દ્રવ્ય, જે સત્તા થકી નહિ અન્ય છે. ૯.

**અન્વયાર્થ :**—તે તે સદ્ભાવપર્યાયોને જે દ્રવે છે—પામે છે, તેને (સર્વજ્ઞો) દ્રવ્ય કહે છે—કે જે સત્તાથી અનન્યભૂત છે. ॥૯॥

અહીં ત્રણ પ્રકારે દ્રવ્યનું લક્ષણ કહ્યું છે.

છે સત્ત્વ લક્ષણ જેહનું, ઉત્પાદવ્યયધ્રુવયુક્ત જે,  
ગુણપર્યાયાશ્રય જેહ, તેને દ્રવ્ય સર્વજ્ઞો કહે. ૧૦.

**અન્વયાર્થ :**— જે ‘સત્’લક્ષણવાળું છે, જે ઉત્પાદવ્યયધ્રોવ્ય-સંયુક્ત છે અથવા જે ગુણપર્યાયોનો આશ્રય છે, તેને સર્વજ્ઞો દ્રવ્ય કહે છે. ॥૧૦॥

અહીં બન્ને નયો વડે દ્રવ્યનું લક્ષણ વિભક્ત કર્યું છે (અર્થાત્) બે નયોની અપેક્ષાથી દ્રવ્યના લક્ષણના બે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે.

નહિ દ્રવ્યનો ઉત્પાદ અથવા નાશ નહિ, સદ્ભાવ છે;  
તેના જ જે પર્યાય તે ઉત્પાદ-લય-ધ્રુવતા કરે. ૧૧.

**અન્વયાર્થ :**—દ્રવ્યનો ઉત્પાદ કે વિનાશ નથી, સદ્ભાવ છે. તેના જ પર્યાયો વિનાશ, ઉત્પાદ અને ધ્રુવતા કરે છે. ॥૧૧॥

અહીં દ્રવ્ય અને પર્યાયોનો અભેદ દર્શાવ્યો છે.

પર્યાયવિરહિત દ્રવ્ય નહિ, નહિ દ્રવ્યહીન પર્યાય છે,  
પર્યાય તેમ જ દ્રવ્ય કેરી અનન્યતા શ્રમણો કહે. ૧૨.

**અન્વયાર્થ :**—પર્યાયો રહિત દ્રવ્ય અને દ્રવ્ય રહિત પર્યાયો હોતાં નથી; બન્નેનો અનન્યભાવ (-અનન્યપણું) શ્રમણો પ્રરૂપે છે. ॥૧૨॥

અહીં દ્રવ્ય અને ગુણોનો અભેદ દર્શાવ્યો છે.

નહિ દ્રવ્ય વિણ ગુણ હોય, ગુણ વિણ દ્રવ્ય પણ નહિ હોય છે;  
તેથી ગુણો ને દ્રવ્ય કેરી અભિન્નતા નિર્દિષ્ટ છે. ૧૩.

**અન્વયાર્થ :**—દ્રવ્ય વિના ગુણો હોતા નથી, ગુણો વિના દ્રવ્ય હોતું નથી; તેથી દ્રવ્ય અને ગુણોનો અવ્યતિરિક્તભાવ (-અભિન્નપણું) છે. ॥૧૩॥

અહીં દ્રવ્યના આદેશને વશ સપ્તભંગી કહી છે.

છે અસ્તિ, નાસ્તિ, ઉભય તેમ અવાચ્ય આદિક ભંગ જે,  
આદેશવશ તે સાત ભંગે યુક્ત સર્વે દ્રવ્ય છે. ૧૪.

**અન્વયાર્થ :**—દ્રવ્ય આદેશવશાત્ (-કથનને વશ) ખરેખર સ્યાત્ અસ્તિ, સ્યાત્ નાસ્તિ, સ્યાત્ અસ્તિ-નાસ્તિ, સ્યાત્ અવક્તવ્ય અને વળી અવક્તવ્યતાયુક્ત ત્રણ ભંગવાળું (-સ્યાત્ અસ્તિ-અવક્તવ્ય, સ્યાત્ નાસ્તિ-અવક્તવ્ય અને સ્યાત્ અસ્તિ-નાસ્તિ-અવક્તવ્ય)—એમ સાત ભંગવાળું છે. ॥૧૪॥

અહીં ઉત્પાદને વિષે અસત્નો પ્રાદુર્ભાવ હોવાનું અને વ્યયને વિષે સત્નો વિનાશ હોવાનું નિષેધ્યું છે (અર્થાત્ ઉત્પાદ થતાં કાંઈ અસત્ની ઉત્પત્તિ થતી નથી અને વ્યય થતાં કાંઈ સત્નો વિનાશ થતો નથી એમ આ ગાથામાં કહ્યું છે).

નહિ ‘ભાવ’ કેરો નાશ હોય, ‘અભાવ’નો ઉત્પાદ ના;

‘ભાવો’ કરે છે નાશ ને ઉત્પાદ ગુણપર્યાયમાં. ૧૫.

**અન્વયાર્થ :**—ભાવનો (સત્નો) નાશ નથી તેમ જ અભાવનો (અસત્નો) ઉત્પાદ નથી; ભાવો (સત્ દ્રવ્યો) ગુણપર્યાયોમાં ઉત્પાદવ્યય કરે છે. ॥૧૫॥

અહીં ભાવો (દ્રવ્યો), ગુણો અને પર્યાયો જણાવ્યા છે.

જીવાદિ સૌ છે 'ભાવ', જીવગુણ ચેતના ઉપયોગ છે;  
જીવપર્યાયો તિર્યચ-નારક-દેવ-મનુજ અનેક છે. ૧૬.

**અન્વયાર્થ :**—જીવાદિ (દ્રવ્યો) તે 'ભાવો' છે. જીવના ગુણો ચેતના તથા ઉપયોગ છે અને જીવના પર્યાયો દેવ-મનુષ્ય-નારક-તિર્યચરૂપ ઘણા છે. ॥૧૬॥

'ભાવનો નાશ થતો નથી અને અભાવનો ઉત્પાદ થતો નથી' તેનું આ ઉદાહરણ છે.

મનુજત્વથી વ્યય પામીને દેવાદિ દેહી થાય છે;  
ત્યાં જીવભાવ ન નાશ પામે, અન્ય નહિ ઉદ્ભવ લહે. ૧૭.

**અન્વયાર્થ :**—મનુષ્યપણાથી નષ્ટ થયેલો દેહી (જીવ) દેવ અથવા અન્ય થાય છે; તે બન્નેમાં જીવભાવ નષ્ટ થતો નથી અને બીજો જીવભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી. ॥૧૭॥

અહીં, દ્રવ્ય કથંચિત્ વ્યય અને ઉત્પાદવાણું હોવા છતાં તેનું સદા અવિનષ્ટપણું અને અનુત્પન્નપણું કહ્યું છે.

જન્મે મરે છે તે જ, તોપણ નાશ-ઉદ્ભવ નવ લહે;  
સુર-માનવાદિક પર્યાયો ઉત્પન્ન ને લય થાય છે. ૧૮.

**અન્વયાર્થ :**—તે જ જન્મે છે અને મરણ પામે છે છતાં તે ઉત્પન્ન થતો નથી અને નષ્ટ થતો નથી; દેવ, મનુષ્ય એવો પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે અને વિનષ્ટ થાય છે. ॥૧૮॥

અહીં સત્નો અવિનાશ અને અસત્નો અનુત્પાદ ધ્રુવતાના પક્ષથી કહ્યો છે (અર્થાત્ ધ્રુવતાની અપેક્ષાએ સત્નો વિનાશ કે અસત્નો ઉત્પાદ થતો નથી એમ આ ગાથામાં કહ્યું છે).

એ રીત સત્-વ્યય ને અસત્-ઉત્પાદ હોય ન જીવને;  
સુરનરપ્રમુખ ગતિનામનો હૃદયુક્ત કાળ જ હોય છે. ૧૯.

**અન્વયાર્થ :**—એ રીતે જીવને સત્નો વિનાશ અને અસત્નો ઉત્પાદ નથી; ('દેવ જન્મે છે ને મનુષ્ય મરે છે' એમ કહેવાય છે તેનું એ કારણ છે કે) જીવોને દેવ, મનુષ્ય એવું ગતિનામકર્મ તેટલા જ કાળનું હોય છે. ॥૧૯॥

અહીં સિદ્ધને અત્યંત અસત્-ઉત્પાદનો નિષેધ કર્યો છે (અર્થાત્ સિદ્ધપણું થતાં સર્વથા અસત્નો ઉત્પાદ થતો નથી એમ કહ્યું છે).

જ્ઞાનાવરણ ઈત્યાદિ ભાવો જીવ સહ અનુબદ્ધ છે;  
તેનો કરીને નાશ, પામે જીવ સિદ્ધિ અપૂર્વને. ૨૦.

**અન્વયાર્થ :**—જ્ઞાનાવરણાદિ ભાવો જીવ સાથે સારી રીતે અનુબદ્ધ છે; તેમનો અભાવ કરીને તે અભૂતપૂર્વ સિદ્ધ થાય છે. ॥૨૦॥

આ, જીવને ઉત્પાદ, વ્યય, સત્-વિનાશ અને અસત્-ઉત્પાદનું કર્તાપણું હોવાની સિદ્ધિરૂપ ઉપસંહાર છે.

ગુણપર્યયે સંયુક્ત જીવ સંસરણ કરતો એ રીતે  
ઉદ્ભવ, વિલય, વળી ભાવ-વિલય, અભાવ-ઉદ્ભવને કરે. ૨૧.

**અન્વયાર્થ :**—એ રીતે ગુણપર્યાયો સહિત જીવ સંસરણ કરતો થકો ભાવ, અભાવ, ભાવાભાવ અને અભાવભાવને કરે છે. ॥૨૧॥

અહીં (આ ગાથામાં), સામાન્યપણે જેમનું સ્વરૂપ (પૂર્વે) કહેવામાં આવ્યું છે એવાં છ દ્રવ્યોમાંથી પાંચને અસ્તિકાયપણું સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું છે.

જીવદ્રવ્ય, પુદ્ગલકાય, નભ ને અસ્તિકાયો શેષ બે  
અણકૃતક છે, અસ્તિત્વમય છે, લોકકારણભૂત છે. ૨૨.

**અન્વયાર્થ :**—જીવો, પુદ્ગલકાયો, આકાશ અને બાકીના બે અસ્તિકાયો અકૃત છે, અસ્તિત્વમય છે અને ખરેખર લોકના કારણભૂત છે. ॥૨૨॥

કાળ અસ્તિકાયપણે અનુક્ત (—નહિ કહેવામાં આવેલો) હોવા છતાં તેને અર્થપણું (—પદાર્થપણું) સિદ્ધ થાય છે એમ અહીં દર્શાવ્યું છે.

સત્તાસ્વભાવી જીવ ને પુદ્ગલ તણા પરિણમનથી  
છે સિદ્ધિ જેની, કાળ તે ભાખ્યો જિણંદે નિયમથી. ૨૩.

**અન્વયાર્થ :**—સત્તાસ્વભાવવાળાં જીવો અને પુદ્ગલોના પરિવર્તનથી સિદ્ધ થતો એવો કાળ (સર્વજ્ઞો દ્વારા) નિયમથી (નિશ્ચયથી) ઉપદેશવામાં આવ્યો છે. ॥૨૩॥

અહીં નિશ્ચયકાળનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

રસવર્ણપંચક, સ્પર્શ-અષ્ટક, ગંધયુગલ વિહીન છે,  
છે મૂર્તિહીન, અગુરુલઘુક છે, કાળ વર્તનલિંગ છે. ૨૪.

**અન્વયાર્થ :**—કાળ (નિશ્ચયકાળ) પાંચ વર્ણ ને પાંચ રસ રહિત, બે ગંધ ને આઠ સ્પર્શ રહિત, અગુરુલઘુ, અમૂર્ત અને વર્તના-લક્ષણવાળો છે. ॥૨૪॥

અહીં વ્યવહારકાળનું કથંચિત્ પરાશ્રિતપણું દર્શાવ્યું છે.

જે સમય, નિમિષ, કળા, ઘડી, દિનરાત, માસ, ઋતુ અને  
જે અયન ને વર્ષાદિ છે, તે કાળ પર-આયત્ત છે. ૨૫.

**અન્વયાર્થ :**—સમય, નિમિષ, કાષ્ઠા, કળા, ઘડી, અહોરાત્ર (—દિવસ), માસ, ઋતુ, અયન અને વર્ષ—એવો જે કાળ (અર્થાત્ વ્યવહારકાળ) તે પરાશ્રિત છે. ॥૨૫॥



અહીં વ્યવહારકાળના કથંચિત્ પરાશ્રિતપણા વિષે સત્ય યુક્તિ કહેવામાં આવી છે.

‘ચિર’ ‘શીઘ્ર’ નહિ માત્રા વિના, માત્રા નહીં પુદ્ગલ વિના,  
તે કારણે પર-આશ્રયે ઉત્પન્ન ભાખ્યો કાળ આ. ૨૬.

**અન્વયાર્થ :**—‘ચિર’ અથવા ‘ક્ષિપ્ર’ એવું જ્ઞાન (—બહુ કાળ અથવા થોડો કાળ એવું જ્ઞાન) પરિમાણ વિના (—કાળના માપ વિના) હોય નહિ; અને તે પરિમાણ ખરેખર પુદ્ગલદ્રવ્ય વિના થતું નથી; તેથી કાળ આશ્રિતપણે ઊપજનારો છે (અથાત્ વ્યવહારકાળ પરનો આશ્રય કરીને ઊપજે છે એમ ઊપચારથી કહેવાય છે). ॥૨૬॥

અહીં (આ ગાથામાં) સંસાર-અવસ્થાવાળા આત્માનું ૧સોપાધિ અને નિરુપાધિ સ્વરૂપ કહ્યું છે.

છે જીવ, ચેતયિતા, પ્રભુ, ઉપયોગચિહ્ન, અમૂર્ત છે,  
કર્તા અને ભોક્તા, શરીરપ્રમાણ, કર્મો યુક્ત છે. ૨૭.

**અન્વયાર્થ :**—(સંસારસ્થિત) આત્મા જીવ છે, ચેતયિતા (ચેતનારો) છે, ઉપયોગલક્ષિત છે, પ્રભુ છે, કર્તા છે, ભોક્તા છે, દેહપ્રમાણ છે, અમૂર્ત છે અને કર્મસંયુક્ત છે.

અહીં મુક્તાવસ્થાવાળા આત્માનું નિરુપાધિ સ્વરૂપ કહ્યું છે.

સૌ કર્મમળથી મુક્ત આત્મા પામીને લોકાગ્રને,  
સર્વજ્ઞદર્શી તે અનંત અનિંદ્રિ સુખને અનુભવે. ૨૮.

**અન્વયાર્થ :**—કર્મમળથી મુક્ત આત્મા ઊંચે લોકના અંતને પામીને તે સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી અનંત અનિંદ્રિય સુખને અનુભવે છે. ॥૨૮॥

આ, સિદ્ધના નિરુપાધિ જ્ઞાન, દર્શન અને સુખનું સમર્થન છે.

સ્વયમેવ ચેતક સર્વજ્ઞાની-સર્વદર્શી થાય છે,  
ને નિજ અમૂર્ત અનંત અવ્યાબાધ સુખને અનુભવે. ૨૯.

**અન્વયાર્થ :**—તે ચેતયિતા (ચેતનારો આત્મા) સર્વજ્ઞ અને સર્વલોકદર્શી સ્વયં થયો થકો, સ્વકીય અમૂર્ત અવ્યાબાધ અનંત સુખને ઉપલબ્ધ કરે છે. ॥૨૯॥

આ, જીવત્વગુણની વ્યાખ્યા છે.

જે ચાર પ્રાણે જીવતો પૂર્વે, જીવે છે, જીવશે,  
તે જીવ છે; ને પ્રાણ ઈન્દ્રિય-આયુ-બળ-ઉચ્છ્વાસ છે. ૩૦.

**અન્વયાર્થ :**—જે ચાર પ્રાણોથી જીવે છે, જીવશે અને પૂર્વે

જીવતો હતો, તે જીવ છે; અને પ્રાણો ઈન્દ્રિય, બળ, આયુ તથા ઉચ્ચવાસ છે. ॥૩૦॥

અહીં જીવોનું સ્વાભાવિક પ્રમાણ તથા તેમનો મુક્ત ને અમુક્ત એવો વિભાગ કહ્યો છે.

જે અગુરુલઘુક અનંત તે-રૂપ સર્વ જીવો પરિણમે;  
સૌના પ્રદેશ અસંખ્ય; કતિપય લોકવ્યાપી હોય છે; ૩૧.

અવ્યાપી છે કતિપય; વળી નિર્દોષ સિદ્ધ જીવો ઘણા;  
મિથ્યાત્વ-યોગ-કષાયયુત સંસારી જીવ બહુ જાણવા. ૩૨.

**અન્વયાર્થ :**—અનંત એવા જે અગુરુલઘુ (ગુણો, અંશો) તે અનંત અગુરુલઘુ(ગુણ)રૂપે સર્વ જીવો પરિણત છે; તેઓ અસંખ્યાત પ્રદેશવાળા છે. કેટલાક કથંચિત્ આખા લોકને પ્રાપ્ત હોય છે અને કેટલાક અપ્રાપ્ત હોય છે. ઘણા (—અનંત) જીવો મિથ્યાદર્શન-કષાય-યોગસહિત સંસારી છે અને ઘણા (—અનંત જીવો) મિથ્યાદર્શન-કષાય-યોગરહિત સિદ્ધ છે. ॥૩૧-૩૨॥

આ, દેહપ્રમાણપણાના દેષ્ટાંતનું કથન છે (અર્થાત્ અહીં જીવનું દેહપ્રમાણપણું સમજાવવા દેષ્ટાંત કહ્યું છે).

જ્યમ દૂધમાં સ્થિત પન્નરાગમણિ પ્રકાશે દૂધને,  
ત્યમ દેહમાં સ્થિત દેહી દેહપ્રમાણ વ્યાપકતા લહે. ૩૩.

**અન્વયાર્થ:**—જેમ પન્નરાગરત્ન દૂધમાં નાખવામાં આવ્યું થકું દૂધને પ્રકાશે છે, તેમ દેહી (જીવ) દેહમાં રહ્યો થકો સ્વદેહપ્રમાણ પ્રકાશે છે. ॥૩૩॥

અહીં જીવનું દેહથી દેહાંતરમાં (—એક શરીરથી અન્ય શરીરમાં) અસ્તિત્વ, દેહથી પૃથક્પણું અને દેહાંતરમાં ગમનનું કારણ કહેલ છે.

તન તન ધરે જીવ, તન મહીં ઐક્યસ્થ પણ નહિ એક છે,  
જીવ વિવિધ અધ્યવસાયયુત, રજમળમલિન થઈને ભમે. ૩૪.

**અન્વયાર્થ :**—જીવ સર્વત્ર (ક્રમવર્તી સર્વ શરીરોમાં) છે અને કોઈ એક શરીરમાં (ક્ષીરનીરવત્) એકપણે રહ્યો હોવા છતાં તેની સાથે એક નથી; અધ્યવસાય-વિશિષ્ટ વર્તતો થકો રજમળ (કર્મમળ) વડે મલિન હોવાથી તે ભમે છે. ॥૩૪॥

આ, સિદ્ધોનાં (સિદ્ધભગવંતોનાં) જીવત્વ અને દેહપ્રમાણત્વની વ્યવસ્થા છે.

જીવત્વ નહિ ને સર્વથા તદભાવ પણ નહિ જેમને,  
તે સિદ્ધ છે—જે દેહવિરહિત વચનવિષયાતીત છે. ૩૫.

**અન્વયાર્થ :**—જેમને જીવસ્વભાવ (—પ્રાણધારણરૂપ જીવત્વ) નથી અને સર્વથા તેનો અભાવ પણ નથી, તે દેહરહિત વચનગોચરાતીત સિદ્ધો (સિદ્ધભગવંતો) છે. ॥૩૫॥

આ, સિદ્ધને કાર્યકારણભાવ હોવાનો નિરાસ છે (અર્થાત્ સિદ્ધ-ભગવાનને કાર્યપણું અને કારણપણું હોવાનું નિરાકરણ—ખંડન છે).

ઊપજે નહીં કો કારણે તે સિદ્ધ તેથી ન કાર્ય છે,  
ઉપજાવતા નથી કાંઈ પણ તેથી ન કારણ પણ ઠરે. ૩૬.

**અન્વયાર્થ:**—તે સિદ્ધ કોઈ (અન્ય) કારણથી ઊપજતા નથી તેથી કાર્ય નથી, અને કાંઈ પણ (અન્ય કાર્યને) ઊપજાવતા નથી તેથી તે કારણ પણ નથી. ॥૩૬॥

અહીં, ‘જીવનો અભાવ તે મુક્તિ છે’ એ વાતનું ખંડન કર્યું છે.

સદ્ભાવ જો નહિ હોય તો ધ્રુવ, નાશ, ભવ્ય, અભવ્ય ને વિજ્ઞાન, અણવિજ્ઞાન, શૂન્ય, અશૂન્ય—એ કંઈ નવ ઘટે. ૩૭.

**અન્વયાર્થ :**—જો (મોક્ષમાં જીવનો) સદ્ભાવ ન હોય તો શાશ્વત, નાશવંત, ભવ્ય (—થવાયોગ્ય), અભવ્ય (—નહિ થવાયોગ્ય), શૂન્ય, અશૂન્ય, વિજ્ઞાન અને અવિજ્ઞાન (જીવદ્રવ્યને વિષે ) ન જ ઘટે. (માટે મોક્ષમાં જીવનો સદ્ભાવ છે જ.) ॥૩૭॥

આ, રચેતયિતૃત્વગુણની વ્યાખ્યા છે.

ત્રણવિધ ચેતકભાવથી કો જીવરાશિ ‘કાર્ય’ને,  
કો જીવરાશિ ‘કર્મફળ’ને, કોઈ ચેતે ‘જ્ઞાન’ને. ૩૮.

**અન્વયાર્થ :**—ત્રિવિધ ચેતકભાવ વડે એક જીવરાશિ કર્મોના ફળને, એક જીવરાશિ કાર્યને અને એક જીવરાશિ જ્ઞાનને ચેતે (—વેદે) છે. ॥૩૮॥

અહીં, કોણ શું ચેતે છે (અર્થાત્ કયા જીવને કઈ ચેતના હોય છે) તે કહ્યું છે.

વેદે કરમફળ સ્થાવરો, ત્રસ કાર્યયુત ફળ અનુભવે,  
પ્રાણિત્વથી અતિકાંત જે તે જીવ વેદે જ્ઞાનને. ૩૯.

**અન્વયાર્થ :**—સર્વ સ્થાવર જીવસમૂહો ખરેખર કર્મફળને વેદે છે, ત્રસો ખરેખર કાર્યસહિત કર્મફળને વેદે છે અને જે પ્રાણિત્વને (—પ્રાણોને) અતિકમ્પી ગયા છે તે જીવો જ્ઞાનને વેદે છે. ॥૩૯॥

હવે ઉપયોગગુણના વ્યાખ્યાનનો પ્રારંભ થાય છે.

છે જ્ઞાન ને દર્શન સહિત ઉપયોગ યુગલ પ્રકારનો;  
જીવદ્રવ્યને તે સર્વ કાળ અનન્યરૂપે જાણવો. ૪૦.

**અન્વયાર્થ :**—જ્ઞાનથી અને દર્શનથી સંયુક્ત એવો ખરેખર બે પ્રકારનો ઉપયોગ જીવને સર્વ કાળ અનન્યપણે જાણો. ॥૪૦॥

આ, જ્ઞાનોપયોગના ભેદોનાં નામ અને સ્વરૂપનું કથન છે.

મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃ, કેવળ—પાંચ ભેદો જ્ઞાનના;  
કુમતિ, કુશ્રુત, વિભંગ—ત્રણ પણ જ્ઞાન સાથે જોડવાં. ૪૧.

**અન્વયાર્થ :**—આભિનિબોધિક (—મતિ), શ્રુત, અવધિ, મન:પર્યય અને કેવળ—એમ જ્ઞાનના પાંચ ભેદ છે; વળી કુમતિ, કુશ્રુત અને વિભંગ—એ ત્રણ (અજ્ઞાનો) પણ (પાંચ) જ્ઞાનો સાથે જોડવામાં આવ્યાં છે. (એ પ્રમાણે જ્ઞાનોપયોગના આઠ ભેદ છે.) ॥૪૧॥

આ, દર્શનોપયોગના ભેદોનાં નામ અને સ્વરૂપનું કથન છે.

દર્શન તણા ચક્ષુ-અચક્ષુરૂપ, અવધિરૂપ ને  
નિ:સીમવિષય અનિધન કેવળરૂપ ભેદ કહેલ છે. ૪૨.

**અન્વયાર્થ:**—દર્શન પણ ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન અને અનંત જેનો વિષય છે એવું અવિનાશી કેવળદર્શન —એમ ચાર ભેદવાળું કહ્યું છે. ॥૪૨॥

એક આત્મા અનેક જ્ઞાનાત્મક હોવાનું આ સમર્થન છે.

છે જ્ઞાનથી નહિ ભિન્ન જ્ઞાની, જ્ઞાન તોય અનેક છે;  
તે કારણે તો વિશ્વરૂપ કહ્યું દરવને જ્ઞાનીએ. ૪૩.

**અન્વયાર્થ :** જ્ઞાનથી જ્ઞાનીનો (—આત્માનો) ભેદ પાડવામાં આવતો નથી; તોપણ જ્ઞાનો અનેક છે. તેથી તો જ્ઞાનીઓએ દ્રવ્યને વિશ્વરૂપ (—અનેકરૂપ) કહ્યું છે. ॥૪૩॥

દ્રવ્યનું ગુણોથી ભિન્નપણું હોય અને ગુણોનું દ્રવ્યથી ભિન્નપણું હોય તો દોષ આવે છે તેનું આ કથન છે.

જો દ્રવ્ય ગુણથી અન્ય ને ગુણ અન્ય માનો દ્રવ્યથી,  
તો થાય દ્રવ્ય-અનંતતા વા થાય નાસ્તિ દ્રવ્યની. ૪૪.

**અન્વયાર્થ :**—જો દ્રવ્ય ગુણથી અન્ય (—ભિન્ન) હોય અને ગુણો દ્રવ્યથી અન્ય હોય તો દ્રવ્યની અનંતતા થાય અથવા દ્રવ્યનો અભાવ થાય. ॥૪૪॥

આ, દ્રવ્ય અને ગુણોના સ્વોચિત અનન્યપણાનું કથન છે (અર્થાત્ દ્રવ્ય અને ગુણોને કેવું અનન્યપણું ઘટે છે તે અહીં કહ્યું છે).

ગુણ-દ્રવ્યને અવિભક્તરૂપ અનન્યતા બુધમાન્ય છે;  
પણ ત્યાં વિભક્ત અનન્યતા વા અન્યતા નહિ માન્ય છે. ૪૫.

**અન્વયાર્થ :**—દ્રવ્ય અને ગુણોને અવિભક્તપણારૂપ અનન્યપણું છે; નિશ્ચયના જાણનારાઓ તેમને વિભક્તપણારૂપ અન્યપણું કે (વિભક્તપણારૂપ) અનન્યપણું માનતા નથી. ॥૪૫॥

અહીં વ્યપદેશ વગેરે એકાંતે દ્રવ્ય-ગુણોના અન્યપણાનું કારણ હોવાનું ખંડન કર્યું છે.

વ્યપદેશ ને સંસ્થાન, સંખ્યા, વિષય બહુ યે હોય છે;  
તે તેમના અન્યત્વ તેમ અનન્યતામાં પણ ઘટે. ૪૬.

**અન્વયાર્થ :**—વ્યપદેશો, સંસ્થાનો, સંખ્યાઓ અને વિષયો ઘણાં હોય છે. તે (વ્યપદેશ વગેરે), દ્રવ્ય-ગુણોના અન્યપણામાં તેમ જ અનન્યપણામાં પણ હોઈ શકે છે. ॥૪૬॥

આ, વસ્તુપણે ભેદ અને (વસ્તુપણે) અભેદનું ઉદાહરણ છે.

ધનથી ‘ધની’ ને જ્ઞાનથી ‘જ્ઞાની’—દ્વિધા વ્યપદેશ છે,  
તે રીત તત્ત્વજ્ઞો કહે એકત્વ તેમ પૃથક્ત્વને. ૪૭.

**અન્વયાર્થ :**—જેવી રીતે ધન અને જ્ઞાન (પુરુષને) ‘ધની’ અને ‘જ્ઞાની’ કરે છે—એમ બે પ્રકારે કહેવામાં આવે છે, તેવી રીતે તત્ત્વજ્ઞો પૃથક્ત્વ તેમ જ એકત્વને કહે છે. ॥૪૮॥

દ્રવ્ય અને ગુણોને અર્થાતરપણું હોય તો આ પ્રમાણે દોષ આવે.

જો હોય અર્થાતરપણું અન્યોન્ય જ્ઞાની-જ્ઞાનને,  
બન્ને અચેતનતા લહે—જિનદેવને નહિ માન્ય જે. ૪૮.

**અન્વયાર્થ :**—જો જ્ઞાની (—આત્મા) અને જ્ઞાન સદા પરસ્પર અર્થાતરભૂત (ભિન્નપદાર્થભૂત) હોય તો બન્નેને અચેતનપણાનો પ્રસંગ આવે—કે જે જિનોને સમ્યક્ પ્રકારે અસંમત છે. ॥૪૮॥

આ, જ્ઞાન અને જ્ઞાનીને સમવાયસંબંધ હોવાનું નિરાકરણ (ખંડન) છે.

રે! જીવ જ્ઞાનવિભિન્ન નહિ સમવાયથી જ્ઞાની બને;  
‘અજ્ઞાની’ એવું વચન તે એકત્વની સિદ્ધિ કરે. ૪૯.

**અન્વયાર્થ :**—જ્ઞાનથી અર્થાતરભૂત એવો તે (—આત્મા) સમવાયથી જ્ઞાની થાય છે એમ ખરેખર નથી. ‘અજ્ઞાની’ એવું વચન (ગુણ-ગુણીના) એકત્વને સિદ્ધ કરે છે. ॥૪૯॥

આ, સમવાયને વિષે પદાર્થાતરપણું હોવાનું નિરાકરણ (ખંડન) છે.

સમવર્તિતા સમવાય છે, અપૃથક્ત્વ તે, અયુતત્વ તે;  
તે કારણે ભાષી અયુતસિદ્ધિ ગુણો ને દ્રવ્યને. ૫૦.

**અન્વયાર્થ :**—સમવર્તીપણું તે સમવાય છે; તે જ, અપૃથક્પણું અને અયુતસિદ્ધિપણું છે. તેથી દ્રવ્ય અને ગુણોની અયુતસિદ્ધિ (જિનોએ) કહી છે. ॥૫૦॥



દષ્ટાંતરૂપ અને દાષ્ટાંતરૂપ પદાર્થપૂર્વક, દ્રવ્ય અને ગુણોના અભિન્ન-પદાર્થપણાના વ્યાખ્યાનનો આ ઉપસંહાર છે.

પરમાણુમાં પ્રરૂપિત વરણ, રસ, ગંધ તેમ જ સ્પર્શ જે, અણુથી અભિન્ન રહી વિશેષ વડે પ્રકાશે ભેદને; ૫૧.

ત્યમ જ્ઞાનદર્શન જીવનિયત અનન્ય રહીને જીવથી, અન્યત્વના કર્તા બને વ્યપદેશથી—ન સ્વભાવથી. ૫૨.

**અન્વયાર્થ :**—પરમાણુને વિષે પ્રરૂપવામાં આવતાં એવાં વર્ણ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ દ્રવ્યથી અનન્ય વર્તતાં થકાં (વ્યપદેશના કારણભૂત) વિશેષો વડે અન્યત્વને પ્રકાશનારાં થાય છે (—સ્વભાવથી અન્યરૂપ નથી); એવી રીતે જીવને વિષે સંબદ્ધ એવાં દર્શન-જ્ઞાન (જીવદ્રવ્યથી) અનન્ય વર્તતાં થકાં વ્યપદેશ દ્વારા પૃથક્પણાને કરે છે, સ્વભાવથી નહિ. ॥૫૧-૫૨॥

હવે કર્તૃત્વગુણનું વ્યાખ્યાન છે. તેમાં, શરૂઆતની ત્રણ ગાથાઓથી તેનો ઉપોદ્ઘાત કરવામાં આવે છે.

જીવો અનાદિ-અનંત, સાંત, અનંત છે જીવભાવથી, સદ્ભાવથી નહિ અંત હોય; પ્રધાનતા ગુણ પાંચથી. ૫૩.

**અન્વયાર્થ :**—જીવો (પારિણામિકભાવથી) અનાદિ-અનંત છે, (ત્રણ ભાવોથી) સાંત (અર્થાત્ સાદિ-સાંત) છે અને જીવભાવથી અનંત છે (અર્થાત્ જીવના સદ્ભાવરૂપ ક્ષાયિકભાવથી સાદિ-અનંત છે) કારણ કે સદ્ભાવથી જીવો અનંત જ હોય છે. તેઓ પાંચ મુખ્ય ગુણોથી પ્રધાનતાવાળા છે. ॥૫૩॥

આ, જીવને ભાવવશાત્ (ઔદયિકાદિ ભાવોને લીધે) સાદિ-સાંતપણું અને અનાદિ-અનંતપણું હોવામાં વિરોધનો પરિહાર છે.

એ રીત સત્-વ્યય ને અસત્-ઉત્પાદ જીવને હોય છે, —ભાખ્યું જિને, જે પૂર્વ-અપર વિરુદ્ધ પણ અવિરુદ્ધ છે. ૫૪.

**અન્વયાર્થ :**—એ રીતે જીવને સત્નો વિનાશ અને અસત્નો ઉત્પાદ હોય છે—એવું જિનવરોએ કહ્યું છે, કે જે અન્યોન્ય વિરુદ્ધ (૧૮મી ગાથાના કથન સાથે વિરોધવાળું) છતાં અવિરુદ્ધ છે. ॥૫૪॥

જીવને સત્ ભાવના ઉચ્છેદ અને અસત્ ભાવના ઉત્પાદમાં નિમિત્તભૂત ઉપાધિનું આ પ્રતિપાદન છે.

તિર્યચ-નારક-દેવ-માનવ નામની છે પ્રકૃતિ જે,  
તે વ્યય કરે સત્ ભાવનો, ઉત્પાદ અસત્ તણો કરે. ૫૫.

**અન્વયાર્થ :**—નારક, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવ એવાં નામવાળી (નામકર્મની) પ્રકૃતિઓ સત્ ભાવનો નાશ અને અસત્ ભાવનો ઉત્પાદ કરે છે. ॥૫૫॥

જીવને ભાવોના ઉદયનું (—પાંચ ભાવોની પ્રગટતાનું ) આ વર્ણન છે.

પરિણામ, ઉદય, ક્ષયોપશમ, ઉપશમ, ક્ષયે સંયુક્ત જે,  
તે પાંચ જીવગુણ જાણવા; બહુ ભેદમાં વિસ્તીર્ણ છે. ૫૬.

**અન્વયાર્થ :**—ઉદયથી યુક્ત, ઉપશમથી યુક્ત, ક્ષયથી યુક્ત, ક્ષયોપશમથી યુક્ત અને પરિણામથી યુક્ત—એવા (પાંચ) જીવગુણો (—જીવના ભાવો) છે; અને તેમને ઘણા પ્રકારોમાં વિસ્તારવામાં આવે છે. ॥૫૬॥

આ, જીવના ઔદયિકાદિ ભાવોના કર્તૃત્વપ્રકારનું કથન છે.

પુદ્ગલકરમને વેદતાં આત્મા કરે જે ભાવને,  
તે ભાવનો તે જીવ છે કર્તા—કહ્યું જિનશાસને. ૫૭.

**અન્વયાર્થ :**—કર્મને વેદતો થકો જીવ જેવા ભાવને કરે છે, તે ભાવનો તે પ્રકારે તે કર્તા છે—એમ શાસનમાં કહ્યું છે. ॥૫૭॥

અહીં, (ઔદયિકાદિ ભાવોનાં) નિમિત્તમાત્ર તરીકે દ્રવ્યકર્મોને ઔદયિકાદિ ભાવોનું કર્તાપણું કહ્યું છે.

પુદ્ગલકરમ વિણ જીવને ઉપશમ, ઉદય, ક્ષાયિક અને ક્ષાયોપશમિક ન હોય, તેથી કર્મકૃત એ ભાવ છે. ૫૮.

**અન્વયાર્થ :**—કર્મ વિના જીવને ઉદય, ઉપશમ, ક્ષાયિક અથવા ક્ષાયોપશમિક હોતો નથી, તેથી ભાવ (—ચતુર્વિધ જીવભાવ) કર્મકૃત છે. ૥૫૮।

કર્મને જીવભાવનું કર્તાપણું હોવાની બાબતમાં આ પૂર્વપક્ષ છે. જો ભાવકર્તા કર્મ, તો શું કર્મકર્તા જીવ છે? જીવ તો કદી કરતો નથી નિજ ભાવ વિણ કંઈ અન્યને. ૫૯.

**અન્વયાર્થ :**—જો ભાવ (—જીવભાવ) કર્મકૃત હોય તો આત્મા કર્મનો (—દ્રવ્યકર્મનો) કર્તા હોવો જોઈએ. તે તો કેમ બને? કારણ કે આત્મા તો પોતાના ભાવને છોડીને બીજું કંઈ પણ કરતો નથી. ૥૫૯।

આ, પૂર્વ સૂત્રમાં (૫૮મી ગાથામાં) કહેલા પૂર્વપક્ષના સમાધાનરૂપ સિદ્ધાંત છે.

રે! ભાવ કર્મનિમિત્ત છે ને કર્મ ભાવનિમિત્ત છે, અન્યોન્ય નહિ કર્તા ખરે; કર્તા વિના નહિ થાય છે. ૬૦.

**અન્વયાર્થ :**—જીવભાવનું કર્મ નિમિત્ત છે અને કર્મનું જીવભાવ નિમિત્ત છે, પરંતુ ખરેખર એકબીજાનાં કર્તા નથી; કર્તા વિના થાય છે એમ પણ નથી. ૥૬૦।

નિશ્ચયથી જીવને પોતાના ભાવોનું કર્તાપણું છે અને પુદ્ગલકર્મોનું અકર્તાપણું છે એમ અહીં આગમ વડે દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

નિજ ભાવ કરતો આત્મા કર્તા ખરે નિજ ભાવનો, કર્તા ન પુદ્ગલકર્મનો;—ઉપદેશ જિનનો જાણવો. ૬૧.

**અન્વયાર્થ :**—પોતાના સ્વભાવને કરતો આત્મા ખરેખર પોતાના ભાવનો કર્તા છે, પુદ્ગલકર્મોનો નહિ; આમ જિનવચન જાણવું. ॥૬૧॥

નિશ્ચયનયે અભિન્ન કારકો હોવાથી કર્મ અને જીવ સ્વયં સ્વરૂપના (—પોતપોતાના રૂપના) કર્તા છે એમ અહીં કહ્યું છે.

રે! કર્મ આપસ્વભાવથી નિજ કર્મપર્યાયને કરે,  
આત્માય કર્મસ્વભાવરૂપ નિજ ભાવથી નિજને કરે. ૬૨.

**અન્વયાર્થ :**—કર્મ પણ પોતાના સ્વભાવથી પોતાને કરે છે અને તેવો જીવ પણ કર્મસ્વભાવ ભાવથી (—ઔદયિકાદિ ભાવથી) બરાબર પોતાને કરે છે. ॥૬૨॥

જો કર્મ અને જીવને અન્યોન્ય અકર્તાપણું હોય, તો ‘અન્યે દીધેલું ફળ અન્ય ભોગવે’ એવો પ્રસંગ આવે;—આવો દોષ બતાવીને અહીં પૂર્વપક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.

જો કર્મ કર્મ કરે અને આત્મા કરે બસ આત્મને,  
ક્યમ કર્મ ફળ દે જીવને? ક્યમ જીવ તે ફળ ભોગવે? ૬૩.

**અન્વયાર્થ :**—જો કર્મ કર્મને કરે અને આત્મા આત્માને કરે તો કર્મ આત્માને ફળ કેમ આપે અને આત્મા તેનું ફળ કેમ ભોગવે? ॥૬૩॥

હવે સિદ્ધાંતસૂત્રો છે (અર્થાત્ હવે ૬૩મી ગાથામાં કહેલા પૂર્વપક્ષના નિરાકરણ-પૂર્વક સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરનારી ગાથાઓ કહેવામાં આવે છે).

અવગાઠ ગાઠ ભરેલ છે સર્વત્ર પુદ્ગલકાયથી  
આ લોક બાદર-સૂક્ષ્મથી, વિધવિધ અનંતાનંતથી. ૬૪.

**અન્વયાર્થ :**—લોક સર્વતઃ વિવિધ પ્રકારના, અનંતાનંત સૂક્ષ્મ તેમ જ બાદર પુદ્ગલકાયો (પુદ્ગલસ્કંધો) વડે (વિશિષ્ટ રીતે) અવગાહાઈને ગાઠ ભરેલો છે. ॥૬૪॥

અન્ય વડે કરવામાં આવ્યા વિના કર્મની ઉત્પત્તિ કઈ રીતે થાય છે તેનું આ કથન છે.

આત્મા કરે નિજ ભાવ જ્યાં, ત્યાં પુદ્ગલો નિજ ભાવથી  
કર્મત્વરૂપે પરિણમે અન્યોન્ય-અવગાહિત થઈ. ૬૫.

**અન્વયાર્થ :**—આત્મા (મોહરાગદ્વેષરૂપ) પોતાના ભાવને કરે છે; (ત્યારે) ત્યાં રહેલાં પુદ્ગલો પોતાના ભાવોથી જીવને વિષે (વિશિષ્ટ પ્રકારે) અન્યોન્ય-અવગાહરૂપે પ્રવેશ્યાં થકાં કર્મભાવને પામે છે. ॥૬૫॥

કર્મોની વિચિત્રતા (બહુપ્રકારતા) અન્ય વડે કરવામાં આવતી નથી એમ અહીં કહ્યું છે.

જયમ સ્કંધરચના બહુવિધા દેખાય છે પુદ્ગલ તણી  
પરથી અકૃત, તે રીત જાણો વિવિધતા કર્મો તણી. ૬૬.

**અન્વયાર્થ :**—જેમ પુદ્ગલદ્રવ્યોની બહુ પ્રકારે સ્કંધરચના પરથી કરાયા વિના થતી જોવામાં આવે છે, તેમ કર્મોની બહુપ્રકારતા પરથી અકૃત જાણો. ॥૬૬॥

નિશ્ચયથી જીવ અને કર્મને એકનું જ (નિજ નિજ રૂપનું જ) કર્તાપણું હોવા છતાં, વ્યવહારથી જીવને કર્મ દીધેલા ફળનો ભોગવટો વિરોધ પામતો નથી. એમ અહીં કહ્યું છે.

જીવ-પુદ્ગલો અન્યોન્યમાં અવગાહ ગ્રહીને બદ્ધ છે;  
કાળે વિયોગ લહે તદા સુખદુઃખ આપે—ભોગવે. ૬૭.

**અન્વયાર્થ :**—જીવો અને પુદ્ગલકાયો (વિશિષ્ટ પ્રકારે) અન્યોન્ય-અવગાહને ગ્રહવા વડે (પરસ્પર) બદ્ધ છે; કાળે છૂટા પડતાં સુખદુઃખ આપે છે અને ભોગવે છે (અર્થાત્ પુદ્ગલકાયો સુખદુઃખ આપે છે અને જીવો ભોગવે છે). ॥૬૭॥

આ, કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વની વ્યાખ્યાનો ઉપસંહાર છે.

તેથી કરમ, જીવભાવથી સંયુક્ત, કર્તા જાણવું;  
ભોક્તાપણું તો જીવને ચેતકપણે તત્કળ તણું. ૬૮.

**અન્વયાર્થ :**— તેથી જીવના ભાવથી સંયુક્ત એવું કર્મ (દ્રવ્યકર્મ) કર્તા છે (—નિશ્ચયથી પોતાનું કર્તા અને વ્યવહારથી જીવભાવનું કર્તા; પરંતુ તે ભોક્તા નથી). ભોક્તા તો (માત્ર) જીવ છે ચેતકભાવને લીધે કર્મફળનો. ॥૬૮॥

આ, કર્મસંયુક્તપણાની મુખ્યતાથી પ્રભુત્વગુણનું વ્યાખ્યાન છે.

કર્તા અને ભોક્તા થતો એ રીત નિજ કર્મો વડે  
જીવ મોહથી આચ્છન્ન સાંત અનંત સંસારે ભમે. ૬૯.

**અન્વયાર્થ :**—એ રીતે પોતાનાં કર્મોથી કર્તા-ભોક્તા થતો આત્મા મોહાચ્છાદિત વર્તતો થકો સાંત અથવા અનંત સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે. ॥૬૯॥

આ, કર્મવિયુક્તપણાની મુખ્યતાથી પ્રભુત્વગુણનું વ્યાખ્યાન છે.

જિનવચનથી લહી માર્ગ જે, ઉપશાંતક્ષીણમોહી બને,  
જ્ઞાનાનુમાર્ગ વિષે ચરે, તે ધીર શિવપુરને વરે. ૭૦.

**અન્વયાર્થ :**—જે (પુરુષ) જિનવચનથી માર્ગને પામીને ઉપશાંતક્ષીણમોહ થયો થકો (અર્થાત્ દર્શનમોહનો જેને ઉપશમ, ક્ષય અથવા ક્ષયોપશમ થયો છે એવો થયો થકો) જ્ઞાનાનુમાર્ગે ચરે છે (—જ્ઞાનને અનુસરનારા માર્ગે પ્રવર્તે છે), તે ધીર પુરુષ નિર્વાણપુરને પામે છે. ॥૭૦॥

હવે જીવના ભેદો કહેવામાં આવે છે.

એક જ મહાત્મા તે દ્વિભેદ અને ત્રિલક્ષણ ઉક્ત છે,  
ચઉભ્રમણયુત, પંચાગ્રગુણપરધાન જીવ કહેલ છે; ૭૧.

ઉપયોગી ષટ-અપક્રમસહિત છે, સપ્તભંગીસત્ત્વ છે, જીવ અષ્ટ-આશ્રય, નવ-અરથ, દશસ્થાનગત ભાષ્મેલ છે. ૭૨.

**અન્વયાર્થ :**—તે મહાત્મા એક જ છે, બે ભેદવાળો છે અને ત્રિલક્ષણ છે; વળી તેને ચતુર્વિધ ભ્રમણવાળો તથા પાંચ મુખ્ય ગુણોથી પ્રધાનતાવાળો કહ્યો છે. ઉપયોગી એવો તે જીવ છ અપક્રમ સહિત, સાત ભંગપૂર્વક સદ્ભાવવાળો, આઠના આશ્રયરૂપ, નવ-અર્થરૂપ અને દશસ્થાનગત કહેવામાં આવ્યો છે. ॥૭૧-૭૨॥

બદ્ધ જીવને કર્મનિમિત્તક ષડ્વિધ ગમન (અર્થાત્ કર્મ જેમાં નિમિત્તભૂત છે એવું છ દિશાઓમાં ગમન) હોય છે; મુક્ત જીવને પણ સ્વાભાવિક એવું એક ઊર્ધ્વગમન હોય છે.—આમ અહીં કહ્યું છે.

**પ્રકૃતિ-સ્થિતિ-પરદેશ-અનુભવબંધથી પરિમુક્તને**  
ગતિ હોય ઊંચે; શેષને વિદિશા તજી ગતિ હોય છે. ૭૩.

**અન્વયાર્થ :**—પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ, અનુભાગબંધ અને પ્રદેશબંધથી સર્વતઃ મુક્ત જીવ ઊર્ધ્વગમન કરે છે; બાકીના જીવો (ભવાંતરમાં જતાં) વિદિશાઓ છોડીને ગમન કરે છે. ॥૭૩॥

આ, પુદ્ગલદ્રવ્યના ભેદોનું કથન છે.

જડરૂપ પુદ્ગલકાય કેરા ચાર ભેદો જાણવા;  
તે સ્કંધ, તેનો દેશ, સ્કંધપ્રદેશ, પરમાણુ કહ્યા. ૭૪.

**અન્વયાર્થ :**—પુદ્ગલકાયના ચાર ભેદ જાણવા : સ્કંધો, સ્કંધદેશો, સ્કંધપ્રદેશો અને પરમાણુઓ. ॥૭૪॥

આ, પુદ્ગલદ્રવ્યના ભેદોનું વર્ણન છે.

પૂરણ-સકળ તે ‘સ્કંધ’ છે ને અર્ધ તેનું ‘દેશ’ છે,  
અર્ધાર્ધ તેનું ‘પ્રદેશ’ ને અવિભાગ તે ‘પરમાણુ’ છે. ૭૫.

**અન્વયાર્થ :**—સકળ-સમસ્ત (પુદ્ગલપિંડાત્મક આખી વસ્તુ) તે સ્કંધ છે, તેના અર્ધને દેશ કહે છે, અર્ધનું અર્ધ તે પ્રદેશ છે અને અવિભાગી તે ખરેખર પરમાણુ છે. ॥૭૫॥

સ્કંધોને વિષે ‘પુદ્ગલ’ એવો જે વ્યવહાર છે તેનું આ સમર્થન છે.

સૌ સ્કંધ બાદર-સૂક્ષ્મમાં ‘પુદ્ગલ’ તણો વ્યવહાર છે;  
છ વિકલ્પ છે સ્કંધો તણા, જેથી ત્રિજગ નિષ્પન્ન છે. ૭૬.

**અન્વયાર્થ:**—બાદર ને સૂક્ષ્મપણે પરિણત સ્કંધોને ‘પુદ્ગલ’ એવો વ્યવહાર છે. તેઓ છ પ્રકારના છે, જેમનાથી ત્રણ લોક નિષ્પન્ન છે. ॥૭૬॥

આ, પરમાણુની વ્યાખ્યા છે.

જે અંશ અંતિમ સ્કંધનો, પરમાણુ જાણો તેહને;  
તે એક ને અવિભાગ, શાશ્વત, મૂર્તિપ્રભવ, અશબ્દ છે. ૭૭.

**અન્વયાર્થ :**—સર્વ સ્કંધોનો જે અંતિમ ભાગ તેને પરમાણુ જાણો. તે અવિભાગી, એક, શાશ્વત, મૂર્તિપ્રભવ (મૂર્તપણે ઊપજનારો) અને અશબ્દ છે. ॥૭૭॥



પરમાણુઓ ભિન્ન ભિન્ન જાતિના હોવાનું આ ખંડન છે.

આદેશમાત્રથી મૂર્ત, ધાતુચતુષ્કનો છે હેતુ જે, તે જાણવો પરમાણુ—જે પરિણામી, આપ અશબ્દ છે. ૭૮.

**અન્વયાર્થ :**—જે આદેશમાત્રથી મૂર્ત છે (અર્થાત્ માત્ર ભેદવિવક્ષાથી મૂર્તત્વવાળો કહેવાય છે) અને જે (પૃથ્વી આદિ) ચાર ધાતુઓનું કારણ છે તે પરમાણુ જાણવો—કે જે પરિણામગુણવાળો છે અને સ્વયં અશબ્દ છે. ॥૭૮॥

શબ્દ પુદ્ગલસ્કંધપર્યાય છે એમ અહીં દર્શાવ્યું છે.

છે શબ્દ સ્કંધોત્પન્ન; સ્કંધો અણુસમૂહસંઘાત છે, સ્કંધાભિઘાતે શબ્દ ઊપજે, નિયમથી ઉત્પાદ્ય છે. ૭૯.

**અન્વયાર્થ :**—શબ્દ સ્કંધજન્ય છે. સ્કંધ પરમાણુદળનો સંઘાત છે, અને તે સ્કંધો સ્પર્શાતાં—અથડાતાં શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે; એ રીતે તે (શબ્દ) નિયતપણે ઉત્પાદ્ય છે. ॥૭૯॥

આ, પરમાણુના એકપ્રદેશીપણાનું કથન છે.

નહિ અનવકાશ, ન સાવકાશ પ્રદેશથી, અણુ શાશ્વતો, ભેત્તા રચયિતા સ્કંધનો, પ્રવિભાગી સંખ્યા-કાળનો. ૮૦.

**અન્વયાર્થ :**—પ્રદેશ દ્વારા પરમાણુ નિત્ય છે, અનવકાશ નથી, સાવકાશ નથી, સ્કંધોનો તોડનાર તેમ જ કરનાર છે તથા કાળ ને સંખ્યાનો વિભાગનાર છે (અર્થાત્ કાળનો ભાગ પાડે છે અને સંખ્યાનું માપ કરે છે). ॥૮૦॥

આ, પરમાણુદ્રવ્યમાં ગુણ-પર્યાય વર્તવાનું (ગુણ અને પર્યાય હોવાનું) કથન છે.

એક જ વરણ-રસ-ગંધ ને બે સ્પર્શયુત પરમાણુ છે, તે શબ્દહેતુ, અશબ્દ છે, ને સ્કંધમાં પણ દ્રવ્ય છે. ૮૧.

**અન્વયાર્થ :**—તે પરમાણુ એક રસવાળો, એક વર્ણવાળો, એક ગંધવાળો તથા બે સ્પર્શવાળો છે, શબ્દનું કારણ છે, અશબ્દ છે અને સ્કંધની અંદર હોય તોપણ (પરિપૂર્ણ સ્વતંત્ર) દ્રવ્ય છે એમ જાણો. ॥૮૧॥

આ, સર્વ પુદ્ગલભેદોનો ઉપસંહાર છે.

ઈન્દ્રિય વડે ઉપભોગ્ય, ઈન્દ્રિય, કાય, મન ને કર્મ જે,  
વળી અન્ય જે કંઈ મૂર્ત તે સઘળું પુદ્ગલ જાણજે. ૮૨.

**અન્વયાર્થ :**—ઈન્દ્રિયો વડે ઉપભોગ્ય વિષયો, ઈન્દ્રિયો, શરીરો, મન, કર્મો અને બીજું જે કંઈ મૂર્ત હોય તે સઘળું પુદ્ગલ જાણો. ॥૮૨॥

આ, ધર્મના (ધર્માસ્તિકાયના) સ્વરૂપનું કથન છે.

ધર્માસ્તિકાય અવર્ણગંધ, અશબ્દરસ, અસ્પર્શ છે;  
લોકાવગાહી, અખંડ છે, વિસ્તૃત, અસંખ્યપ્રદેશ છે. ૮૩.

**અન્વયાર્થ :**—ધર્માસ્તિકાય અસ્પર્શ, અરસ, અગંધ, અવર્ણ અને અશબ્દ છે; લોકવ્યાપક છે; અખંડ, વિશાળ અને અસંખ્યાતપ્રદેશી છે. ॥૮૩॥

આ, ધર્મના જ બાકીના સ્વરૂપનું કથન છે.

જે અગુરુલઘુક અનંત તે-રૂપ સર્વદા એ પરિણમે,  
છે નિત્ય, આપ અકાર્ય છે, ગતિપરિણમિતને હેતુ છે. ૮૪.

**અન્વયાર્થ :**—તે (ધર્માસ્તિકાય) અનંત એવા જે અગુરુલઘુ (ગુણો, અંશો) તે-રૂપે સદા પરિણમે છે, નિત્ય છે, ગતિક્રિયાયુક્તને કારણભૂત (નિમિત્તરૂપ) છે અને પોતે અકાર્ય છે. ॥૮૪॥

આ, ધર્મના ગતિહેતુત્વ વિષે દૃષ્ટાંત છે.

જ્યમ જગતમાં જળ મીનને અનુગ્રહ કરે છે ગમનમાં,  
ત્યમ ધર્મ પણ અનુગ્રહ કરે જીવ-પુદ્ગલોને ગમનમાં. ૮૫.

**અન્વયાર્થ:**—જેમ જગતમાં પાણી માછલાંઓને ગમનમાં અનુગ્રહ કરે છે, તેમ ધર્મદ્રવ્ય જીવ-પુદ્ગલોને ગમનમાં અનુગ્રહ કરે છે (—નિમિત્તભૂત હોય છે) એમ જાણો. ॥૮૫॥

આ, અધર્મના સ્વરૂપનું કથન છે.

જ્યમ ધર્મનામક દ્રવ્ય તેમ અધર્મનામક દ્રવ્ય છે;  
પણ દ્રવ્ય આ છે પૃથ્વી માફક હેતુ ચિતિપરિણમિતને. ૮૬.

**અન્વયાર્થ :**—જેમ ધર્મદ્રવ્ય છે તેમ અધર્મ નામનું દ્રવ્ય પણ જાણો; પરંતુ તે (ગતિક્રિયા-યુક્તને કારણભૂત હોવાને બદલે) સ્થિતિક્રિયા-યુક્તને પૃથ્વીની માફક કારણભૂત છે (અર્થાત્ સ્થિતિક્રિયાપરિણત જીવ-પુદ્ગલોને નિમિત્તભૂત છે). ॥૮૬॥

આ, ધર્મ અને અધર્મના સદ્ભાવની સિદ્ધિ માટે હેતુ દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

ધર્માધરમ હોવાથી લોક-અલોક ને સ્થિતિગતિ બને;  
તે ઉભય ભિન્ન-અભિન્ન છે ને સકળલોકપ્રમાણ છે. ૮૭.

**અન્વયાર્થ :**—(જીવ-પુદ્ગલની) ગતિ-સ્થિતિ તથા અલોક ને લોકનો વિભાગ, તે બે દ્રવ્યોના સદ્ભાવથી થાય છે. વળી તે બંને વિભક્ત, અવિભક્ત અને લોકપ્રમાણ કહેવામાં આવ્યાં છે. ॥૮૭॥

ધર્મ અને અધર્મ ગતિ અને સ્થિતિના હેતુઓ હોવા છતાં તેઓ અત્યંત ઉદાસીન છે એમ અહીં કથન છે.

ધર્માસ્તિ ગમન કરે નહીં, ન કરાવતો પરદ્રવ્યને;  
જીવ-પુદ્ગલોના ગતિપ્રસાર તણો ઉદાસીન હેતુ છે. ૮૮.

**અન્વયાર્થ :**—ધર્માસ્તિકાય ગમન કરતો નથી અને અન્ય દ્રવ્યને ગમન કરાવતો નથી; તે, જીવો તથા પુદ્ગલોને (ગતિપરિણામમાં આશ્રય-માત્રરૂપ હોવાથી) ગતિનો ઉદાસીન પ્રસારનાર (અર્થાત્ ગતિપ્રસારમાં ઉદાસીન નિમિત્તભૂત) છે. ॥૮૮॥

આ, ધર્મ અને અધર્મના ઉદાસીનપણાની બાબતમાં હેતુ કહેવામાં આવ્યો છે.

રે! જેમને ગતિ હોય છે, તેઓ જ વળી સ્થિર થાય છે;  
તે સર્વ નિજ પરિણામથી જ કરે ગતિસ્થિતિભાવને. ૮૯.

**અન્વયાર્થ :**—(ધર્મ-અધર્મ ગતિ-સ્થિતિના મુખ્ય હેતુઓ નથી, કારણ કે) જેમને ગતિ હોય છે તેમને જ વળી સ્થિતિ થાય છે (અને જેમને સ્થિતિ હોય છે તેમને જ વળી ગતિ થાય છે). તેઓ (ગતિસ્થિતિમાન પદાર્થો) તો પોતાના પરિણામોથી ગતિ અને સ્થિતિ કરે છે. ॥૮૯॥

આ, આકાશના સ્વરૂપનું કથન છે.

જે લોકમાં જીવ-પુદ્ગલોને, શેષ દ્રવ્ય સમસ્તને  
અવકાશ દે છે પૂર્ણ, તે આકાશનામક દ્રવ્ય છે. ૯૦.

**અન્વયાર્થ :**—લોકમાં જીવોને અને પુદ્ગલોને તેમ જ બધાં  
બાકીનાં દ્રવ્યોને જે સંપૂર્ણ અવકાશ આપે છે, તે આકાશ છે. ॥૯૦॥

આ, લોકની બહાર (પણ) આકાશ હોવાની સૂચના છે.

જીવ-પુદ્ગલાદિક શેષ દ્રવ્ય અનન્ય જાણો લોકથી;  
નભ અંતશૂન્ય અનન્ય તેમ જ અન્ય છે એ લોકથી. ૯૧.

**અન્વયાર્થ :**—જીવો, પુદ્ગલકાયો, ધર્મ અને અધર્મ (તેમ જ  
કાળ) લોકથી અનન્ય છે; અંત રહિત એવું આકાશ તેનાથી (લોકથી)  
અનન્ય તેમ જ અન્ય છે. ॥૯૧॥

જે કેવળ અવકાશનો જ હેતુ છે એવું જે આકાશ તેને વિષે  
ગતિસ્થિતિ-હેતુત્વ (પણ) હોવાની શંકા કરવામાં આવે તો દોષ આવે છે  
તેનું આ કથન છે.

અવકાશદાયક આભ ગતિ-થિતિહેતુતા પણ જો ધરે,  
તો ઊર્ધ્વગતિપ્રધાન સિદ્ધો કેમ તેમાં સ્થિતિ લહે? ૯૨.

**અન્વયાર્થ :**—જો આકાશ ગતિ-સ્થિતિનાં કારણ સહિત અવકાશ  
આપતું હોય (અર્થાત્ જો આકાશ અવકાશહેતુ પણ હોય અને ગતિ-  
સ્થિતિહેતુ પણ હોય) તો ઊર્ધ્વગતિપ્રધાન સિદ્ધો તેમાં (આકાશમાં) કેમ  
સ્થિર હોય? (આગળ ગમન કેમ ન કરે?) ॥૯૨॥

આ, સ્થિતિપક્ષ સંબંધી કથન છે.

ભાખી જિનોએ લોકના અગ્રે સ્થિતિ સિદ્ધો તણી,  
તે કારણે જાણો—ગતિસ્થિતિ આભમાં હોતી નથી. ૯૩.

**અન્વયાર્થ :**—જેથી જિનવરોએ સિદ્ધોની લોકના ઉપર સ્થિતિ કહી છે, તેથી ગતિ-સ્થિતિ આકાશમાં હોતી નથી (અર્થાત્ ગતિસ્થિતિહેતુત્વ આકાશને વિષે નથી) એમ જાણો. ॥૯૩॥

અહીં, આકાશને ગતિસ્થિતિહેતુત્વનો અભાવ હોવા વિષે હેતુ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.

નભ હોય જો ગતિહેતુ ને સ્થિતિહેતુ પુદ્ગલ-જીવને,  
તો હાનિ થાય અલોકની, લોકાન્ત પામે વૃદ્ધિને. ૯૪.

**અન્વયાર્થ :**—જો આકાશ જીવ-પુદ્ગલોને ગતિહેતુ અને સ્થિતિહેતુ હોય તો અલોકની હાનિનો અને લોકના અંતની વૃદ્ધિનો પ્રસંગ આવે. ॥૯૪॥

આ, આકાશને ગતિસ્થિતિહેતુત્વ હોવાના ખંડન સંબંધી કથનનો ઉપસંહાર છે.

તેથી ગતિસ્થિતિહેતુઓ ધર્માધરમ છે, નભ નહીં;  
ભાખ્યું જિનોએ આમ લોકસ્વભાવના શ્રોતા પ્રતિ. ૯૫.

**અન્વયાર્થ :**—તેથી ગતિ અને સ્થિતિનાં કારણ ધર્મ અને અધર્મ છે, આકાશ નહિ. આમ લોકસ્વભાવના શ્રોતાઓ પ્રત્યે જિનવરોએ કહ્યું છે. ॥૯૫॥

અહીં, ધર્મ, અધર્મ અને લોકાકાશનું અવગાહની અપેક્ષાએ એકત્વ હોવા છતાં વસ્તુપણે અન્યત્વ કહેવામાં આવ્યું છે.

ધર્માધરમ-નભને સમાનપ્રમાણયુત અપૃથક્ત્વથી,  
વળી ભિન્નભિન્ન વિશેષથી, એકત્વ ને અન્યત્વ છે. ૯૬.

**અન્વયાર્થ :**—ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ (લોકાકાશ) સમાન પરિમાણવાળાં અપૃથક્ભૂત હોવાથી તેમ જ પૃથક્-ઉપલબ્ધ (ભિન્નભિન્ન) વિશેષવાળાં હોવાથી એકત્વ તેમ જ અન્યત્વને કરે છે. ॥૯૬॥

અહીં દ્રવ્યોનું મૂર્તામૂર્તપણું અને ચેતના-ચેતનપણું કહેવામાં આવ્યું છે.

આત્મા અને આકાશ, ધર્મ, અધર્મ, કાળ અમૂર્ત છે,  
છે મૂર્ત પુદ્ગલદ્રવ્ય; તેમાં જીવ છે ચેતન ખરે. ૯૭.

**અન્વયાર્થ :**—આકાશ, કાળ, જીવ, ધર્મ અને અધર્મ અમૂર્ત છે, પુદ્ગલદ્રવ્ય મૂર્ત છે. તેમાં જીવ ખરેખર ચેતન છે. ॥૯૭॥

અહીં (દ્રવ્યોનું) સક્રિય-નિષ્ક્રિયપણું કહેવામાં આવ્યું છે.  
જીવ-પુદ્ગલો સહભૂત છે સક્રિય, નિષ્ક્રિય શેષ છે;  
છે કાળ પુદ્ગલને કરણ, પુદ્ગલ કરણ છે જીવને. ૯૮.

**અન્વયાર્થ :**—બાહ્ય કરણ સહિત રહેલા જીવો અને પુદ્ગલો સક્રિય છે, બાકીનાં દ્રવ્યો સક્રિય નથી (—નિષ્ક્રિય છે); જીવો પુદ્ગલકરણવાળા (—જેમને સક્રિયપણામાં પુદ્ગલ બહિરંગ સાધન હોય એવા) છે અને સ્કંધો અર્થાત્ પુદ્ગલો તો કાળકરણવાળા (—જેમને સક્રિયપણામાં કાળ બહિરંગ સાધન હોય એવા) છે. ॥૯૮॥

આ, મૂર્ત અને અમૂર્તનાં લક્ષણનું કથન છે.  
છે જીવને જે વિષય ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય, તે સૌ મૂર્ત છે;  
બાકી બધુંય અમૂર્ત છે; મન જાણતું તે ઉભયને. ૯૯.

**અન્વયાર્થ :**—જે પદાર્થો જીવોના ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય વિષયો છે તેઓ મૂર્ત છે અને બાકીનો પદાર્થસમૂહ અમૂર્ત છે. ચિત્ત તે બંનેને ગ્રહણ કરે છે (—જાણે છે). ॥૯૯॥

આ, વ્યવહારકાળ તથા નિશ્ચયકાળના સ્વરૂપનું કથન છે.  
પરિણામભવ છે કાળ, કાળપદાર્થભવ પરિણામ છે;  
—આ છે સ્વભાવો ઉભયના; ક્ષણભંગી ને ધ્રુવ કાળ છે. ૧૦૦.

**અન્વયાર્થ :**—કાળ પરિણામથી ઉત્પન્ન થાય છે (અર્થાત્

વ્યવહારકાળ જીવ-પુદ્ગલોના પરિણામથી મપાય છે); પરિણામ દ્રવ્યકાળથી ઉત્પન્ન થાય છે.—આ, બંનેનો સ્વભાવ છે. કાળ ક્ષણભંગુર તેમ જ નિત્ય છે. ॥૧૦૦॥

કાળના ‘નિત્ય’ અને ‘ક્ષણિક’ એવા બે વિભાગનું આ કથન છે.

છે ‘કાળ’ સંજ્ઞા સત્પ્રરૂપક તેથી કાળ સુનિત્ય છે;  
ઉત્પન્નધ્વંસી અન્ય જે તે દીર્ઘસ્થાયી પણ ઠરે. ૧૦૧.

**અન્વયાર્થ :**—‘કાળ’ એવો વ્યપદેશ સદ્ભાવનો પ્રરૂપક છે તેથી કાળ (નિશ્ચયકાળ) નિત્ય છે. ઉત્પન્નધ્વંસી એવો જે બીજો કાળ (અર્થાત્ ઉત્પન્ન થતાં વેંત જ નષ્ટ થનારો જે વ્યવહારકાળ) તે (ક્ષણિક હોવા છતાં પ્રવાહઅપેક્ષાએ) દીર્ઘ સ્થિતિનો પણ (કહેવાય) છે. ॥૧૦૧॥

આ, કાળને દ્રવ્યપણાના વિધાનનું અને અસ્તિકાયપણાના નિષેધનું કથન છે (અર્થાત્ કાળને દ્રવ્યપણું છે પણ અસ્તિકાયપણું નથી એમ અહીં કહ્યું છે).

આ જીવ, પુદ્ગલ, કાળ, ધર્મ, અધર્મ તેમ જ નભ વિષે  
છે ‘દ્રવ્ય’સંજ્ઞા સર્વને, કાયત્વ છે નહિ કાળને. ૧૦૨.

**અન્વયાર્થ :**—આ કાળ, આકાશ, ધર્મ, અધર્મ, પુદ્ગલો અને જીવો (બધાં) ‘દ્રવ્ય’સંજ્ઞાને પામે છે; પરંતુ કાળને કાયપણું નથી. ॥૧૦૨॥

અહીં પંચાસ્તિકાયના અવબોધનું ફળ કહીને પંચાસ્તિકાયના વ્યાખ્યાનનો ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો છે.

એ રીત પ્રવચનસારરૂપ ‘પંચાસ્તિસંગ્રહ’ જાણીને  
જે જીવ છોડે રાગદ્વેષ, લહે સકળદુષ્પ્રમોક્ષને. ૧૦૩.

**અન્વયાર્થ :**—એ પ્રમાણે પ્રવચનના સારભૂત



‘પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ’ને જાણીને જે રાગદ્વેષને છોડે છે, તે દુઃખથી પરિમુક્ત થાય છે. ॥૧૦૩॥

આ, દુઃખથી વિમુક્ત થવાના ક્રમનું કથન છે.

આ અર્થ જાણી, અનુગમન-ઉદમ કરી, હણી મોહને,  
પ્રશમાવી રાગદ્વેષ, જીવ ઉત્તર-પૂરવ વિરહિત બને. ૧૦૪.

**અન્વયાર્થ :**—જીવ આ અર્થને જાણીને (—આ શાસ્ત્રના અર્થભૂત શુદ્ધાત્માને જાણીને), તેને અનુસરવાનો ઉદમ કરતો થકો હતમોહ થઈને (—જેને દર્શનમોહનો ક્ષય થયો હોય એવો થઈને), રાગદ્વેષને પ્રશમિત (—નિવૃત્ત) કરીને, ઉત્તર અને પૂર્વ બંધનો જેને નાશ થયો છે એવો થાય છે. ॥૧૦૪॥

આ રીતે શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત **શ્રી પંચાસ્તિકાય-સંગ્રહ** શાસ્ત્રનો **પદ્મવ્યપંચાસ્તિકાયવર્ણન** નામનો પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ સમાપ્ત થયો.

